

K. Marxe na vývoj některých mimoevropských civilizací. Klíčové místo v této kapitole zaujímá autorův pokus o kritiku tzv. teorie faktorů.

Knihu uzavírá stručné shrnutí nejdůležitějších poznatků, ke kterým polský autor dospěl. V závěru je připojena velmi cenná bibliografie prací Maxe Webera a bibliografie použité literatury.

Přínos knihy spatřuji hlavně v těchto rysech:

1. Je doposud nejhlubším a nejrozsáhlejším hodnocením díla Maxe Webera z marxistických pozic. 2. Na rozdíl od mnoha dřívějších výkladů vztahu Maxe Webera a Karla Marxe zdůrazňuje, že mezi těmito dvěma mysliteli existuje v teorii i metodě řada společných rysů. 3. Přihlíží rovněž k méně známým Weberovým dílům a na jejich základě koriguje některé zakořeněné zjednodušené soudy o tomto autorovi. 4. Konfrontace Marxových a Weberových názorů je v knize často velmi dobrou příležitostí k výrazné a věrné interpretaci Marxe. 5. Kapitola čtvrtá, věnovaná sociologii asijských náboženství, je jedním z nejhlubších rozborů Weberových názorů na tuto otázku v celé světové literatuře o Weberovi. 6. Kniha obsahuje velmi přesný výklad základních kategorií a pojmů Weberovy sociologie. Díky tomu je vhodným úvodem ke studiu všech děl tohoto autora a je necenenitelnou pomůckou pro každého, kdo se zabývá dějinami sociologie.

Jan Sedláček

DAHRENDORFOVA CESTA Z UTOPIE (PFADE AUS UTOPIA)

(Ralf Dahrendorf, *Pfade aus Utopia*, München, 1967, 404 stran.) Takto symbolicky nazval Dahrendorf soubor vybraných statí, z nichž většina byla již publikována dříve buď v jiných jeho publikacích knižních, nebo v časopisech. Jednotlivé statí tvoří šestnáct kapitol sevřených do šesti větších tematických celků.

První část má název Úvod do sociální vědy, druhá část Ke kritice sociologie v jejích dějinách, třetí část nazval Člověk a společnost, čtvrtou část Rovnováha a proces, pátou část Protí statickému soudu v sociologické teorii a poslední, šestá část se nazývá Panství a nerovnost.

Kapitoly Sociologie a industriální společnost, Sociální věda a soud, Struktura a funkce, Funkce sociálních konfliktů a Cesta z utopie, která se stala podkladem pro symbolický název celého díla, jsou obsaženy již v jeho práci *Gesellschaft und Freiheit*. Stať *Homo sociologicus*, tvořící zde jednu z kapitol, vyšla již dříve jako knižní monografie, kapitola Sociologie a lidská přirozenost byla publikována jako dodatek ke knize *Homo sociologicus* v jejím 4. vydání. Sociologie v Německu byla uveřejněna v r. 1959 v časopise *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, Chvála Thasymachova vyšla anglicky v USA, v Německu byla uveřejněna poprvé v této knize. Amba, Američané a komunisté byla publikována již dříve pod poněkud jiným názvem v Evropském archívu pro sociologii. Některé kapitoly tvoří původní přednášky, které buď nebyly dosud publikovány vůbec, jako O možnosti zkušenostně vědní sociologie, Karel Marx a teorie sociální změny (ve formě přednášky byla proslovena v Oxfordu 1964), Současné postavení teorie sociálního rozvrstvení (předneseno na Světovém kongresu pro sociologii v Evianu), O původu nerovnosti mezi lidmi (přednášky na universitě v Tübingen v r. 1961), nebo přednášky, které zatím vyšly jako vysokoškolská skripta: Cesta zkušeností vědy a Elementy sociologie.

Ralf Dahrendorf patří k významným současným sociologům v Německé spolkové republice. Naše veřejnost neměla zatím možnost seznámit se s jeho tvorbou, neboť dosud ani jedna z jeho prací nevyšla v českém překladu.¹⁾ Okruh problémů, které Dahrendorf ve svém díle zpracovává, je velmi široký. Zahnuje celou škálu sociologických problémů od otázek obecné sociologické teorie přes zkoumání společnosti určité epochy, určité země, až k individuu, nejmenší části této společnosti.

Předkládaná kniha je svým výběrem statí určitým obrazem autora. Jsou zde kapitoly zabývající se obecnou sociálněvědní problematikou, kapitoly věnované analýzám společnosti, převážně společnosti určité epochy, hlavně současné společnosti rozvinuté průmyslové země. V některých statích analyzuje konkrétní společnost, k níž sám bezprostředně náleží, tj. společnost Německé spolkové

republiky. Snaží se postihnout její typické rysy, zamýšlí se nad její strukturou a jejími perspektivami. Zabývá se otázkami charakteru národa a státu, demokracie a svobody, rovnosti a panství, a ukazuje zároveň, jak se tato problematika odráží v konkrétní společnosti, na konkrétním území a v konkrétní epoše. Všimá si, jaké možnosti poskytuje společnost jedinci pro jeho seberealizaci. Analyzuje vzájemné vztahy jedinců v této společnosti i jedinců k této společnosti, zajímá ho, jak společnost přispívá k svobodnému rozvíjení individua, či jaký nátlak na něho činí. V souvislosti s tím se zabývá problematikou odcizeného člověka, nositele rolí, odlidštěného člověka, kterého nazývá homo sociologicus.

Dahrendorf je vyhraněný odpůrce teorií industriální společnosti a použití názvu industriální společnost pro označení průmyslově a technicky vyspělých soudobých kapitalistických zemí. Polemizuje s určováním povahy sociální stratifikace industriální společnosti, jak to vyplývá z jeho pojetí stratifikační třídní struktury. Nazývá industriální společnost mýtem, produktem sociologické fantazie, který nechává nezodpovězeny základní otázky společnosti dnešní doby. Argumentuje tím, že sociologie industriální společnosti by musela být nehodnotící. Musela by vyloučit z věcné analýzy předsudčení a předsudky badatele, aby byla vědou. Jestliže však nahlédneme sociologický obraz industriální společnosti, ukáže se, že zde nelze mluvit o svobodě hodnot. Je to hodnotící obraz harmonie, integrace, uznání skutečného jako smysluplného a správného. Pojem průmyslové společnosti obsahuje element přátelského zevšeobecnění. Míží v něm zvláštní rozdíly jednotlivých společností. Společnosti se rozplývají ve všeobecném modelu, který dává všem zemím stejné naděje. Jsou tyto společnosti vskutku tak podobné? Není pojem industriální společnosti pokusem vyrovnat zvláštní a snad méně příjemné znaky německé nebo americké či jiné společnosti? Anglie je však vlastní liberální demokracie a Německo moderního autoritativního státu. Amerika a SSSR jsou průmyslové společnosti, a přece jejich soupeřství vtiskuje charakter naší epoše. Máme-li řešit tyto centrální sociologické problémy, musíme se zbavit idylického mýtu industriální společnosti. V industriální společnosti nezmizela nerovnost mezi lidmi. Změnily se pouze formy nerovnosti. Společnost výkonu, která je ve skutečnosti společností diplomů a poukazů k oprávnění, je právě tak málo přirozená a spravedlivá, jako byla společnost původu a majetku. Právě tak nelze jednoduchým „ano“ nebo „ne“ zodpovědět otázku, zda v této společnosti není již žádné „nahore“ ani „dole“. Harmonizující přičuň pojmu industriální společnost jej vihá do zajetí ideologie. Výpovědi, že směřujeme ke společnosti výkonu, k nivelizaci, zmasovění, vzbuzující pocit vědeckosti, ve skutečnosti jsou čistým proroctvím, neboť pro předpovědi budoucnosti chybí sociologické teorii jakákoli základna. (Sociologie und industrielle Gesellschaft, str. 64.) Je zřejmé, že moderní sociologie industriální společnosti není nic jiného než ideologie byrokraticko-maloměšťácké vrstvy, která se sama pokládá za „střední stav“ a která ovládá mnohé moderní společnosti. Ideologie harmonické industriální společnosti slouží vládnoucí horní vrstvě k získání legitimní báze. Potřebuje ideologii pokud možno neutrální, jejíž ospravedlňující charakter není zjevný, ideologii pod jménem věda. Dahrendorfova kritika industriální společnosti je namířena proti zjednodušujícím schématům, které z určitého stupně vývoje výroby, technologie a organizace práce vyvozují zjednodušující modely typu industriální společnosti, stírající podstatné rozdíly mezi různými ekonomickými, politickými, sociálními, kulturními a jinými systémy.

Industriální společnost je masová společnost, v níž jednotlivec ztrácí svou individualitu, stává se míčem v rukou demagogů, objektem reklamy a tzv. masových komunikačních prostředků. Je to společnost, která vede k odstranění nerovnosti mezi lidmi ve společně šedivé kaši uniformity.

Dahrendorf analyzuje zvláštnosti industrializace Německa, aby dokázal specifičnost tohoto procesu, a tedy i industriální společnosti na konkrétním příkladě. Zkoumá, jak jednotlivé znaky industrializace konkrétně probíhaly v Německu. Jedním ze zdůrazňovaných korelátů industrializace je mobilizace lidí, dalším průvodním zjevem je urbanizace. K industrializaci patří nezbytně hlu-boká změna ve struktuře povolání, zvláště přechod ze zemědělství do průmyslu, a rozklad rodiny.

Jaké důsledky přináší industriální společnost pro sociální strukturu? Jsou to názory často dosti odlišné a protichůdné. (Die gegenwärtige Lage der Theorie der sozialen Schichtung, str. 336.)

Jedni věří v sociální nivelizaci obyvatelstva a vidí v technickém vývoji posílení existujících sociálních tendencí. Jako příčina této nivelizující tendence se uvádí široké vyrovnání dělnických a zaměstnaneckých schopností, uvolnění hranic vzdělání a zvýšení možnosti konzumu zboží, které se stává automatizací produkce široce přístupným.

Jiní kladou důraz na silnější sociální diferenciaci. Poukazují na to, že jen část dělníků se bude podílet na sociálních přednostech automatizace, zatímco ostatní mohou klesnout na méně produktivní, lehčeji vyměnitelné a sociálně méně jisté pozice s menším sociálním a profesionálním uspokojením. Rozsah této skupiny se oceňuje různě. Buď jen jako rozhořčená menšina, nebo dokonce šedivá většina těch, kteří nemají k nabídnutí nic víc než obecnou kvalifikaci. Za těmito názory se někdy skrývá obava, že se mohou uvnitř pracujících vytvořit nové třídní hranice, a tím sociální napětí. Polemizuje s ideologizováním beztržnosti sociologa Schelského. Dokazuje, že NSR není beztržní společností, není nivelizovanou společností sociální rovnosti. Sociální rovnost bývá často vyjadřována názvem státní občan. Státní občanství znamená v principu státní občanství pro všechny. Role státního občana nese s sebou především rovnostní práva. Stejná občanská práva se ovšem týkají elementu rovnosti vždy jen jako šance účasti, nikoli jeho formy nebo výsledku. Stejně šance pro výběr k vyšším vzdělávacím zařízením je požadavek zahrnutý v pojmu státní občanství. Stejná práva na minimální příjem, který zajišťuje existenční minimum, jsou občanským právem, stejné příjmy však nikoli.

Ralf Dahrendorf je jedním z hlavních představitelů tzv. teorie konfliktu, která vznikla z odporu proti jednostrannosti strukturně funkcionální analýzy. Navazuje na Marxe a marxistické učení o úloze rozporů a protikladů v sociálním pohybu. Jeho teorie je výrazem těch tendencí západní společenské teorie, které pochopily teoretický význam Marxovy třídní teorie, na druhé straně však odmítají přijmout marxismus a usilují o jeho překonání. (Die Funktionen sozialer Konflikte, str. 263n, Karl Marx und die Theorie des sozialen Wandels, str. 277n). Přejímá Marxovu dialektickou metodu. Společnost je nejen v neustálé proměně svých částí, nýbrž i samotné strukturní formy. Konflikty nejsou nahodilé, jsou systematickým produktem struktury společnosti. Sociální pořádek existuje jen v zákonitosti změn a konflikty a protiklady jsou strukturním principem společnosti. Proto teorie konfliktu je daleko přiměřenější než všechny otevřené či skryté analogie mezi společností a funkcionálním systémem. (Struktur und Funktion. Talcott Parsons und die Entwicklung der soziologischen Theorie, str. 213n.) Sociologie může znázorňovat sociální struktury a strukturní procesy buď faktickým popisem jejich organizací a institucí nebo pomocí normativních, tj. závazných hodnotových určení, které Dahrendorf nazývá komplementárními metodami sociální analýzy. Každá společnost má strukturu institucí, skupin, rolí. Struktura rolí odpovídají závazné normy. V tomto smyslu se dají změny důležité pro třídní strukturu průmyslové společnosti pochopit jako hodnotové orientace: rozvoj ekonomického racionalismu, prosazení principu výkonu, zobecnění občanských rovných práv a vytvoření forem stability. Teorie integrační i mocenská se navzájem doplňují. Pro jednu je strukturní jednotkou funkcionálně integrovaný systém, udržovaný institucionalizací určitých procesů v rovnováze, která tak označuje stav pořádku. Pro druhou je každá strukturní jednotka mocenským svazkem, který se udržuje donucením a nátlakem a který v sobě nese zárodek svého vlastního přemožení. Je chápána jako nestabilní a v neustálé změně. Komplementarita obou teorií je podle Dahrendorfa v tom, že existují sociální jevy, které se dají vyložit jen integrační teorií (socializace, procesy rozdělování rolí) a jiné, k jejichž vysvětlení potřebujeme mocenskou teorii, především třídních konfliktů. Jde o dvojí tvář sociálních systémů. Strukturně funkcionální analýza se zaměřuje na integrace na institucionální rovině. Tomu odpovídá v teorii konfliktu analýza zájmů. Zájmy a hodnoty určují směr jednání. Jelikož jsou pozice a role vlastními prvky sociální struktury, mocenská teorie vychází z předpokladu strukturního protikladu na základě jejich podílu nebo vyloučení z legitimní moci, tedy protikladu mezi dosavadními hodnotami a zájmy nebo mezi mocí a podřízením. V strukturně funkcionální teorii, která se zabývá podmínkami sta-

bility sociálních systémů, vykazuje rozdělování autority, příjmu, prestiže a jiných odměn jednotnou hierarchií sociálních situací. Až do jistého stupně koreluje autorita s vysokým příjmem a prestiží a naopak. (Sozialwissenschaft und Werturteil, str. 74n.)

Každá zdravá dynamická společnost zná konflikty ve své struktuře, neboť jejich popírání má těžké následky pro společnost stejně jako potlačení duševních konfliktů pro jednotlivce. Dahrendorf uvádí pět druhů sociálních konfliktů. (Funktionen sozialer Konflikte, str. 263n.) Jsou to konflikty uvnitř sociálních skupin, konflikty mezi organizovanými sociálními seskupeními uvnitř regionálních nebo institucionálních oblastí společnosti, konflikty mezi organizovanými a neorganizovanými seskupeními, které zahrnují celou společnost, a konflikty uvnitř větších celků, tj. mezi státy. Konflikt je tedy chápán jako nutný faktor ve všech procesech změny, jako hnací síla změny. Veškerý sociální život je konfliktem, protože je změnou. V konfliktu leží tvořivé jádro celé společnosti a šance svobody zároveň s požadavkem racionálního spravování a kontroly společenských věcí.

R. Dahrendorf je pokládán za předního teoretika teorie tříd. Vyšel ze studia Marxe a snažil se Marxovu teorii tříd spojit se strukturálně funkcionální teorií soudobé americké sociologie. Snaží se pomocí Marxovy metody vytvořit teorii, která by ho překonala především vzhledem k novým jevům soudobé průmyslové kapitalistické společnosti. Třídy jsou podle Dahrendorfa zájmové skupiny, které vycházejí z určitých strukturálních podmínek a vytvářejí sociální konflikty, vedoucí k celkové změně sociálních struktur. Usiluje o vytvoření ucelené teorie, která by měla vnitřní logickou jednotu a byla použitelná pro empirický výzkum jakékoli konkrétní společnosti. (Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen, str. 353n.) Určujícím základem sociálních tříd bylo pro Marxe fungující soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Jeho teorie tříd staví ve všech podstatných elementech na tomto určení pojmu tříd. Právě tímto spojením pojmu tříd se soukromým vlastnictvím je teorie tříd omezena na relativně krátký časový úsek evropských sociálních dějin. Teorie tříd na základě rozdělení společnosti na vlastníky výrobních prostředků ztrácí již pak svou hodnotu, když vlastnictví a faktická kontrola jsou rozděleny. Vlastnictví není v žádném případě jedinou formou panství, nýbrž jen jednou z jejich četných podob. Kdo se tedy pokouší určovat panství prostřednictvím vlastnictví, určuje obecné prostřednictvím zvláštního. Kde je vlastnictví, je i panství, ale nikoliv každé vlastnictví implikuje panství. Panství je vztah obecnější. Je třeba zbavit pojem panství jeho úzkého použití jen pro kontrolu hospodářských výrobních prostředků. Stejně jako vlastnictví je formální, je i kontrola výrobních prostředků empiricky jen zvláštním případem těch obecných poměrů panství, které jsou základem Dahrendorfovy definice třídního boje.

Dahrendorf analyzuje otázky moci a panství autority. Moc je vázána na individuální osobnosti, panství na pozice. Specifický rozdíl mezi oběma spočívá v přítomnosti nebo nepřítomnosti legitimní báze kontroly nad ostatními. Moc je v tomto smyslu nelegitimní, faktické panství (Herrschaft), autorita, naproti tomu je legitimní mocí, opířenou o institucionalizované normy. Panství je vázáno na pozice podnikatele, státního tajemníka atd., nikoliv na majitele těchto pozic.

Analýza tříd a analýza sociálního rozvrstvení jsou neoddělitelné oblasti sociologického výzkumu. Mezi oběma je nepřímá korelace, která spočívá ve skutečnosti, že panství, základní určení sociálních tříd, je zároveň jedním ze základních určení sociálního rozvrstvení. Podle Dahrendorfovy definice jsou třídy konfliktní seskupení, jejichž určující základ je v podílu nebo vyloučení z panství libovolného svazu panství. Stát, průmyslový podnik, kartely jsou svazy panství, které jsou ve všech moderních společnostech, a v nich působí latentní zájmy a kvaziskupiny. Jestliže zná rozvitá industriální společnost zájmové skupiny i kvaziskupiny, pak zná také třídy. Rozvitá industriální společnost je společností třídní. Sociální třídy a třídní konflikt jsou všude tam, kde je panství uvnitř určitých svazů rozděleno na sociální pozice. Můžeme-li ukázat, že existence mocenských svazů je funkční podmínkou sociálních struktur, pak je tím zároveň postulována univerzální existence tříd. V rané i rozvité průmyslové společnosti je průmyslový podnik svazem panství. Kde existují průmyslové podniky, jsou i vztahy panství, tím i latentní zájmy, kvaziskupiny a industriální třídy.

Starý třídní konflikt ještě existuje. Jeho působení je však omezeno na institucionální sféru průmyslu. Ve společnosti však není buržoazie a proletariát v Marxově pojetí a kapitál a námezdní práce nejsou již nositeli sociálního konfliktu ve smyslu teorie tříd.

Ve stati *Amba, Amerikaner und Kommunisten* (str. 315n) se pokouší o vysvětlení distributivních nerovností i třídního konfliktu, přičemž jde o spojení obou problémových oblastí. Konstatuje, že naše historické znalosti jsou stále fragmentární a srovnávací analýza, která by měla pomoci při zjišťování, zda všechny lidské společnosti znají panství, naráží na principiální hranice nejisté budoucnosti, a tedy ani nemůžeme vědět, zda to, co dosud bylo skutečné, také jako skutečné zůstane. Uvádí některé příklady společností bez panství: Tönniesovu „Gemeinschaft“, Marxovy „Gemeinwesen“, o nichž Marx pojednává v souvislosti se zkoumáním struktury indických společností, a „Genossenschaft“ v konfrontaci se strukturou panství. Kmen *Amba* je příkladem segmentárního systému, tj. systému bez politické organizace. Celý systém, který se skládá z určitého počtu segmentů, je držen pohromadě jen díky jejich vzájemné konfrontaci. Protipól k segmentární struktuře panství primitivních společností tvoří tzv. amorfní struktury panství, tj. moderní společnosti bez vlády. Segmentární organizace *Amba*, stejně jako amorfní politické struktury Američanů, jsou popisem v určitém smyslu stagnujících společností.

Mnohé utopie spočívají na myšlence společnosti bez panství. Pokoušejí se vyloučit element panství z lidských společností. K tomu patří podle Dahrendorfa i Marxova idea beztřídní společnosti, přirozeně nekoncipovaná jako utopie. Marx byl při líčení této společnosti velmi opatrný, a díky tomu, že nikdy příliš nepřekročil práh detailního popisu této společnosti, mohou se i dnes marxisté na něho odvolávat. Na rozdíl od některých současných autorů Marxova společnost osvobozená od politického násilí není společností historicky skutečnou. Tato společnost podle jeho předpovědi teprve přijde.

Jak vypadá společnost, ve které není v Marxově smyslu vlastní politické násilí? Příkladem takové společnosti by mohla být podle Dahrendorfa dnešní Jugoslávie. Jugoslávští teoretikové viděli stalinismus jako nutný důsledek centralistické správy a přikládali zvláštní význam pojmu „asociace“ u Marxe. Tato asociace se objevila jako princip decentralizace. I zde podle Dahrendorfova názoru můžeme téměř mluvit o koncepci segmentární struktury panství. Nejsou zde ani obce (*Gemeinwesen*), ani vetovací skupiny, nýbrž hospodářské jednotky — podniky, podnikové kombináty, kolchozy, komuny. Nahrazení státu asociací podniků nebo komun, tato syndikalistická koncepce, nestojí sice u Marxe v žádném případě v popředí, může se však z jeho spisů vyvodit. V každém případě je podle něho možnou verzí nahrazení vlastního politického násilí strukturami jiného druhu. Marx může jistě mnohokráté názorně ukázat na záporné působení struktury panství kapitalistické společnosti jeho doby. Přehlédl však principiální působení panství v lidských společnostech. Jestliže nejsou žádné normy stanoveny, měněny ani překonávány, pak sociální struktury ustrnují v zajetí tradice. Vytvoření panství jako oprávnění ke stanovení norem znamená stabilizaci společnosti ve stavu, v jakém byly tyto normy stanoveny. Transformace panství do pouhé správy znamená tedy prospěch jen pro toho, kdo chce překonat historičnost společnosti, zadržet změnu. V myšlení komunistické utopie má tato transformace vesměs svou vnitřní logiku. V ní jsou překonány s antagonismy společnosti všechny antagonismy dějin. To ovšem znamená, že v porevoluční společnosti vlastně již není nutná sociální změna. Perfektní společnost se již nepotřebuje měnit. Nepotřebuje tedy stanovení nových norem. Stačí, používá-li stále jednou platných norem a přizpůsobuje je novým situacím.

Společnost bez panství postrádá nástroj změny. Musí zůstat stejnou ve všech základních strukturách. Jedním ze znaků evoluce je, že v jejím prvním stadiu vznikají parlamentární instituce, tedy instituce panství, jejichž příkazem je stanovení norem. Charismatický vůdce stanoví všechny nové normy, aby tak vyvolal dojem, že již nepotřebuje v budoucnu žádnou legislativní činnost nebo kontrolu. Utopie pouhého spravování se tím stává druhým kabátem, pod kterým se daří teroru a totalitarismu (str. 332).

Dále se Dahrendorf snaží o určení pojmu panství. Panství podle něho zprostředkovává oprávně-

nění zajišťování a udržování norem, používání norem, stanovení a změnu norem. Čím silněji budou omezeny funkce panství v institucích společnosti, tím pomaleji se bude tato společnost měnit. Společnost bez vládců (Herrscher) není v žádném případě společností bez panství (Herrschaft). Amba, Američané i komunisté žijí v podmínkách omezeného panství: I omezené panství je však ještě panstvím, prohlašuje Dahrendorf, zdůrazňuje však, že tímto závěrem ještě není dokázán postulát university panství. Je-li společnost panstvím, znamená to také donucení, odcizení, konflikt a změnu. Marx vyvozoval politické konflikty z rozdělení soukromého vlastnictví. Dahrendorf je toho názoru, že Marxova teorie konfliktu v posledních desetiletích de facto ztroskotala, a proto sám navrhuje, aby se konflikty spojovaly se vztahy panství, místo se vztahy vlastnictví. Sleduje otázky změn vztahů panství v historických společnostech, všimá si forem modalit panství a informuje o diskusi týkající se současného postavení a problémů teorie sociálního rozvrstvení. (Die gegenwärtige Lage der Theorie der sozialen Schichtung, str. 336n.) Diskuse se mimo jiné zaměřovala na otázky, zda sociální rozvrstvení je univerzální nejen empiricky, ale i teoreticky, neboli zda je nutné, nevyhnutelné. Jak a proč se mění formy a vzory rozvrstvení v různých společnostech, jaká tranzitivní síla společnosti je schopna objasnit intranzitivní systém sociálního rozvrstvení. Podle Marxe je sociální rozvrstvení výsledkem nestejného rozdělování vlastnictví, které přinášejí všechna dělení moderní společnosti. Vlastnictví nebylo v prvotní společnosti, nebo přesněji v prvotně pospolné společnosti (Urgenossenschaft). Opět zmizí, až bude společnost nahrazena pospolitostí (Genossenschaft). Rozvrstvení je výsledkem nerovného umístění pozic ve vztahu k vládnoucím hodnotám, tj. k sankcím, které souvisí se strukturovanou úchylkou. V tomto případě se dá distributivní systém statusu odvodit z produktivního systému panství. Přísně vzato to, co v současné sociologii vystupuje pod jménem teorie rozvrstvení, není většinou vůbec teorií. Spočívá spíše v množství výpovědí a tezí, které můžeme nazvat obecnými orientacemi, parateoriemi nebo obrazy společnosti. Většina teorií o třídě a statusu jsou skutečně parateoriemi nerovnosti. Tato obžaloba je namířena proti empirickým výzkumníkům v oblasti rozvrstvení. Mnohé studie rozvrstvení trpí naivní sebeuspokojující deskripcí, která musí vyvolat nejvážnější pochyby o její hodnotě. Nesprávná teorie je však lepší než žádná teorie, neboť i špatná teorie je obecně krok k lepšímu.

Ve stati Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen (str. 352n) se Dahrendorf snaží odpovědět na otázku, zda je možno nerovnost omezit nebo zcela odstranit a zda je nutnou součástí struktury lidských společností. Tato otázka byla první otázkou sociologie jako vědy. Sociologie však dala pouze problému původu nerovnosti nové jméno. Kde se mluví v 18. stol. o původu nerovnosti, v 19. stol. o tvoření tříd, tam sociologie 20. stol. mluví o terii sociálního rozvrstvení, aniž by tento problém uspokojivě vyřešila. Karel Marx založil sociologii na základě teze o původu rozvrstvení ze soukromého vlastnictví. Engels rozvinul teorii tvoření tříd na základě dělby práce. Dnes však víme, podotýká Dahrendorf, že zrušení soukromého vlastnictví dosazuje nové třídy místo starých, sociální a politický význam vlastnictví byl velmi přeceněn.

Původ nerovnosti mezi lidmi spočívá v existenci sankcemi získaných norem chování ve všech lidských společnostech. Nutnou a dostačující podmínkou nerovnosti ve společnosti je právo. Existuje-li právo, musí být také nerovnost mezi lidmi. To platí právě o společnostech, které znají rovnost před zákonem jako ústavní princip. Pokud normy ještě nepůsobí, není sociální rozvrstvení. Normy jsou však nutnými požadavky chování lidí, a tudíž je těmito normami měřeno chování v roli. Vzniká hierarchické uspořádání sociálního statusu. Normami a sankcemi se rozumí zákonný trest ve smyslu pozitivního práva. S právními normami spojujeme zpravidla jen myšlenku trestu. To je vulgární chápání práva. I pro právní normy, které jsou zvláštním případem sociálních norem, platí, že jejich platnost je garantována negativními sankcemi stejně jako pozitivními. Konformní chování je odměněno každopádně nepřítomností trestu. Již v tomto hrubém rozdělení na konformisty a devianty spočívá moment sociální nerovnosti. V žádném případě není nutné omezovat pojem sankce na trest. Odměna a trest jsou chápány jako nástroje sociálních norem. Sankcionování lidského chování se zřetelem na sociální normy nutně tvoří systém nerovnosti postavení. Sociální rozvrstvení je bezprostředním výsledkem kontroly sociálního jednání prostřednictvím pozi-

tivních a negativních sankcí. Mohli bychom se ptát, poznamenává Dahrendorf, odkud přicházejí normy, které regulují společenské chování, jak se mění tyto normy v historických společnostech.

Původ nerovnosti mezi lidmi nespočívá v lidské přirozenosti, ani ve faktorech historicky omezené skutečnosti jako je vlastnictví. Je spíše nutným znakem všech lidských společností. Ačkoliv diferenciaci všech sociálních pozic, jako je dělba práce nebo mnohost rolí, mohou být takovým univerzálním znakem společnosti, chybí jim k objasnění rozdílů sociálního postavení nutný element hodnocení. Hodnotící diferenciaci, tj. zařazení sociálních pozic a jejich nositelů do hierarchie prestiže a příjmu, je nejprve ovlivněna sankcionováním sociálního jednání v měřítku normativních očekávání. Protože jsou normy a sankce nutné k tomu, aby se jejich dodržování mohlo vynutit, musí existovat nerovnost sociálního postavení mezi lidmi. Tuto myšlenku Dahrendorf dále rozvíjí. Objasnění nerovnosti z nutnosti sankcemi vynutit normované sociální jednání má jisté pojmové konsekvence pro aparát sociologické analýzy. Sociální rozvrstvení bylo definováno jako systém rozdílného rozdělování věcí. Ucta a bohatství, prestiž a příjem jsou obecné nástroje nebo prostředky takové diferenciaci sociálního postavení. Panství však patří k diferencčním znakům sociálního rozvrstvení, tj. rozdělení panství jako náhrady za určité kvality nebo výkony. Panství a struktury panství logicky předcházejí strukturám sociálního rozvrstvení. Dahrendorf poznamenává, že postupně došel k přesvědčení, že rozvrstvení je důsledek struktury panství a integrace je speciální případ donucování. Rozvrstvení vyplývá z panství, integrace a donucení, stabilita ze změny. Zůstává nevyřešena otázka, zda je možno si představit takové společnosti, jejichž systém norem a sankcí funguje, aniž by byla v pozadí struktura panství. Dahrendorf je přesvědčen, že z norem — sankcí — panství se dají odvodit všechny zbývající kategorie analýzy. V každém případě to platí o kategorii sociálního rozvrstvení, která je méně obecná než panství. Systém nerovnosti, který nazýváme sociálním rozvrstvením, je jen sekundární konsekvencí struktury panství a společnosti. Podle Dahrendorfova názoru s jeho rozbor liší od otevřené nebo skryté romantiky à la Rousseau nebo Marx. Jestliže je správné, že nerovnost mezi lidmi plyne z pojmu společnosti jako morální společnosti, pak nemůže existovat ve světě naší skutečnosti společnost plná rovných. Rovnost před zákonem a rovné volební právo jsou možné a také skutečné rovnosti. Ale myšlenka o společnosti, kde je odstraněn rozdíl v sociálním postavení mezi lidmi, překračuje sociologicky možné a má své místo každopádně v oblasti básnické fantazie. Za nerealizovatelnými politickými sliby se obvykle skrývá teror a nesvoboda. Kde nám vládnoucí skupiny nebo jejich ideologové říkají, že v jejich společnosti jsou skutečně všichni rovni, můžeme se spolehnout, že tam jsou určité „jedni rovnější než druhí“, vtípně poznamenává Dahrendorf. Od Parsonse, Barbera, Davise i Moora již nevede žádná cesta k chápání historičnosti lidských společností. To platí pro Rousseaua stejně jako pro Marxe. Taková společnost již nepotřebuje dějiny, neboť všechno je nejlépe uspořádáno. Každý, ať stojí kdekoli, je se svým místem ve společnosti spokojen, protože hodnotový systém spojuje všechny ve velkou šťastnou rodinu. Systém sociálního rozvrstvení je jen měřítkem konformismu chování sociálních skupin. Nerovnost se stává ostruhou, která udržuje sociální struktury v pohybu. Nerovnost znamená vždy prospěch jedněch na úkor druhých. Každý systém sociálního rozvrstvení nese tedy protest i zárodek jeho překonání v sobě. Protože však lidská společnost bez nerovnosti není reálně možná, překonání nerovnosti je vyloučeno. Dahrendorf upozorňuje na Kantovu poznámku k Rousseauovi, že nerovnost je sice bohatý pramen zla, ale i všeho dobra. Nerovnost mezi lidmi dává moment svobody. Plně egalitářská společnost je nejen nerealistická, ale není to ani dobrá myšlenka, neboť v utopii nesídlí svoboda. Utopii nelze uskutečnit. Vede k totalitarismu, jen pomocí teroru lze vyvolat zdání vysněného ráje beztrždní společnosti. Nerovnost sociálního statusu uvnitř jistých hranic vymezených rovností státně občanského statusu je jako médium lidského vývoje, podmínka svobodné společnosti.

Jaký je vztah rovnosti a svobody? Jejich vzájemná závislost a podmíněnost je různá v závislosti na různých vztazích. Jinak se promítá ve vztahu společnosti a individua a ve vzájemném vztahu jednotlivců. Dahrendorf rozlišuje mezi svobodou a rovností státně občanského statusu a mezi svobodou a rovností sociálního statusu. Jsou-li lidé ve svých občanských právech rovni, mohou být

ve způsobu své existence nerovná. Ve společnosti rovných občanů zůstává nevyřešena otázka úlohy jednotlivce. Volební právo je podmínkou možnosti svobody. Volební povinnost je však přinejmenším potenciální omezení svobody, která nemůže být myšlena smysluplně jako součást státně občanského statusu. Rovnost sociálního statusu označuje na rozdíl od státně občanské rovnosti nivelizační čistě sociální účasti. Nevztahuje se na základnu, nýbrž na formy sociální existence. Lidé jsou si rovni jako státní občané, jestliže mají rovnou šanci dosáhnout určitého příjmu nebo určité úrovně vzdělání. Sociální status jednotlivce určují podle Dahrendorfova názoru čtyři faktory: 1. příjem, majetek, 2. sociální prestiž, 3. autorita, 4. úroveň vzdělání. Rovnost v tomto ohledu prohlašuje za utopickou fantazii. Čím je struktura společnosti monolitnější a nivelovanější, tím silněji omezuje aktivní šanci svých občanů a naopak, čím pluralističtější a diferencovanější je sociální rozvrstvení, tím je vhodnější pro množství individuálních potřeb a talentů. Nerovnost sociálního statusu je příkazem šance svobody.

Člověk jako společenská bytost se může realizovat jen ve společnosti a díky této společnosti. Sociální existence člověka je podmínkou možnosti svobody. Zároveň je však i podmínkou nesvobody člověka, neboť společnost znamená vždy násilí a omezení. Jednotlivec podléhá pravidlům hry, normám a očekávaním rolí společnosti okolo něho. Konformismus je strukturální podmínkou každé fungující společnosti. Znamená, že společenská smlouva je zúčastněnými stranami dodržována. Rovnost sociálního charakteru tedy neznamená konformismus. Svoboda je šance lidského seberealizování. Rovnost charakteru však znamená, že člověk ve svém konání jen potvrzuje nebo realizuje společnost. Mezi svobodou všech a rovností sociálního charakteru není žádný spojující článek. Lidé mohou být v takové míře svobodní, v jaké mohou být nerovni ve svém sociálním charakteru. Ztrácejí svou sociální svobodu a svou individuální autonomii, když se pokoušejí navzájem být rovni. Dahrendorf se zamýšlí nad historickým místem a podstatou rozdílů liberalismu a socialismu. Jedno z politických působení liberálního myšlení záleží ve vytvoření možnosti svobody i na úkor rovnosti. Liberální svoboda se stala de facto často svobodou mála na úkor mnohých. Socialismus zvýšil reálnou váhu rovnosti státně občanského statusu, aniž by tato svoboda všech musila zůstat prázdňým příznáním. Socialismus označuje Dahrendorf za právě tak málo egalitářský jako liberalismus pouze svobodný.

Sociologie podle Dahrendorfa pojednává o člověku se zřetelem na nemilou skutečnost společnosti. (Homo sociologicus, str. 127n.) V průsečíku jednotlivce a společnosti stojí homo sociologicus — člověk jako nositel sociálně předem formovaných rolí. Tento člověk není obrazem skutečnosti, ale vědeckou konstrukcí. Homo sociologicus je jako herec, který za všemi rolemi, osobami a maskami zůstává jako takový skutečný, jimi nedotčený. Teprve když je odloží, zůstává sám sebou. Mnoho lidských starostí je spojeno se skutečností, že společnost nutí člověka do drah a forem, které si sám nevyvolil. A přece skutečnost společnosti může být i lešením, které nás udržuje a dává nám jistotu. I v této práci se Dahrendorf zamýšlí nad otázkami svobody člověka jako společenské bytosti. Problém svobody vidí v rovnosti mezi rolemi určenými jednáním a autonomií a poukazuje na dialektický paradox svobody a nutnosti, který homo sociologicus v tomto směru prokazuje. Homo sociologicus zůstane umělým člověkem. Zdá se však, že sociologie zkonstruovala tohoto umělého člověka, a tím se jí určitý, jedinečný člověk, se svým nárokem na úctu a svobodu, rozplynul. Přiblížila se racionálnímu porozumění skutečnosti, ale ztratila ze zřetele autonomního celého člověka, neboť pokud chápe svůj úkol jako morální problém, musí se vzdát racionalizace a analýzy společenské skutečnosti, jakmile usiluje o vědecký pohled, ustupuje morální požadavek individua a jeho svobody do pozadí. Je člověk ve svém jednání předem vypočítatelná, kontrolovatelná společenská bytost? Nebo je bytostí jedinečnou, schopnou autonomie a svobody? Dahrendorf poznamenává, že v jevu, tj. v pozorovatelném jednání, je pro nás člověk determinovanou bytostí hrající role. Avšak tato výpověď se nedotýká skutečnosti, že člověku je mimo jev přiznaný charakter svobody a integrity.

Člověk bez role je podle Dahrendorfa pro společnost neexistující bytost. Jak se člověk dostává ke svým rolím a v jakém postavení vůči nim je? Co vyjadřuje pojem role? Pod sociální-rolí-chápe Dahrendorf nikoli skutečné jednání, nýbrž komplex očekávání jednání. Tato očekávání jednání mají normativní charakter, nemění se libovolně od situace k situaci, nýbrž jsou očekávání pravidelného normativního chování, které za určitých okolností následuje. Sociální role je svazkem norem jednání. Sociální role patří k sociálním pozicím, které se určují jako průsečíky sociálních vztahů v diferencovaném společenském vztahovém rámci. Každé individuum má celou řadu takových pozic, je nositelem nebo majitelem pozic. Ke každé pozici patří sociální role. Majitel pozice je konfrontován s řadou očekávání rolí, podle kterých se měří jeho jednání. Sociální role je pak sumou práv a povinností, které patří k určité pozici, nezávisle na tom, kdo je nositelem této pozice. Předpisy jednání se nevztahují na individuum jako nositele nebo majitele pozic. Pojem rolí je tak odvoditelný ze spojení společenského normování a společenské diferenciacce a určuje se jako komplex normativních očekávání jednání, která jsou vázána na sociální pozici. Sociální pozice je v roli sociálních vztahů spojená s jinými pozicemi, takže příslušné sociální role se k sobě rovněž navzájem vztahují. Každá sociální role je výrazem jednoho nebo více sociálních vztahů k druhým majitelům pozic. Téměř každá role spočívá v očekáváních jednání více vztahových osob nebo skupin, které stojí v jiném vztahu k majiteli pozic. Každá z těchto vztahových skupin si činí určité nároky na jednání daného jedince, proto musí na každé z těchto očekávání orientovat své jednání. Očekávání, která vycházejí od jedné vztahové osoby nebo skupiny v rámci jedné sociální role, mohou být označena jako segmenty role. Segmenty rolí budou očekávání jednání v roli jen různě akcentovat. Občas však dochází také k protikladným očekáváním v různých částech jedné role. Tato protikladná očekávání se označují termínem intra-konflikt rolí na rozdíl od termínu inter-konflikt rolí jako protikladu nebo nejednotnosti různých pozicních rolí samých. Jednotlivé vztahové skupiny nebo osoby jedné pozice jsou vzhledem k roli určitého majitele pozice nositeli rolí. Od nositelů rolí vycházejí normy, které očekávají od majitele pozice určité jednání. Rozdíly mezi očekáváním rolí různých nositelů rolí vůči majiteli pozice mohou vést ke konfliktu uvnitř rolí (intra-konflikt rolí). Ještě častěji dochází k inter-konfliktům rolí při kterých individuum nemůže vyhovět požadavkům na čtené pozice, které současně zaujímá. Čím více pozic jednotlivec zaujímá, tím silněji působí na jednotlivce společenská diferenciacce pozic a tím více rolí mu společnost přisuzuje.

Nakonec zůstává otázkou, proč se individua podrobují očekáváním rolí. Neboť že je člověk bytostí konformní s rolemi, je axioma, které je základem veškeré teorie rolí. Role označuje způsoby jednání, které jsou pro jednotlivce závazné a jejich závaznost je institucionalizována, a platí tedy nezávisle na mínění jednotlivce. Počátek očekávání rolí a jejich závaznosti je v pravidlech a sankcích. Přizpůsobení chování k předpisům rolí je hodnoceno pozitivně, odklon je sankciován negativně. Kdo se odchýlí, musí počítat s nepříjemnými následky. Dahrendorf mluví o nutcích, žádaných a možných očekáváním (Muss-, Soll-, Kann-Erwartungen). Tak se mohou sociální role klasifikovat podle hrozby sankcí, které jsou s nimi spojeny. Vnitřní kontrola internalizace socializační sféry a vnější kontrola prostřednictvím mocenských vztahů v diferencované pozici strukture společnosti mají garantovat konformitu chování v roli. Sociální role jsou tedy svazky normativních očekávání jednání vzhledem k majiteli pozice, které jsou vybaveny určitými vnitřními i vnějšími hrozbami sankcí, aby garantovaly až po určitý stupeň jednání konformní s rolí.

Jak jsme v předešlém ukázali, zabývá se Dahrendorf ve své knize Pfade aus Utopia obecnou sociologickou problematikou i analýzou konkrétních společností, snaží se o vlastní přístup a kritický postoj k různým dosud uznávaným teoriím a předkládá vlastní koncepci.

Zdá se být pro něho charakteristická jeho definice sociologie, podle které sociologie pojednává o člověku s ohledem na nemilou skutečnost společnosti. A právě v té „nemilé skutečnosti“ je vyjádřeno jeho chápání člověka ve společnosti. Proto věnuje pozornost otázkám svobody, rovnosti, teorii konfliktu a pojmu role. Seznámili jsme se s problematikou teorie rolí. Pojmy, s kterými jsme se setkali, se zdají na první pohled dosti jasně. Ale při bližším zkoumání se vynořuje řada otázek,

kteřé nás nutí, abychom je konfrontovali s Dahrendorfovou teorií. První otázka platí základnímu axiomatu: Je tomu opravdu tak, že se lidé chovají typickým způsobem konformně s rolí? Dahrendorf ospravedlňuje toto axioma tím, že vědecké teorie, které chtějí něco vysvětlovat, ve skutečnosti s realitou plně souhlasí. Sám k tomu říká: Je jasné, že předpoklad, že lidé se chovají stále ve shodě s rolí, je empiricky nesprávný. To ale nic neznamená, jestliže jde o užitečnost teorie. Legitimita teorie spočívá v tom, zda může přinášet platné objasnění a použitelné prognózy. Nyní je kritérium užitečnosti vázáno na objasnění otázky, zda jde o dobrou nebo špatnou teorii, jistě rozhodující. Ale právě podle tohoto kritéria se ptáme, zda s teorií rolí v jejím současném stavu můžeme opravdu počítat. Víme skutečně více, jestliže řekneme: pan Schmidt hraje úlohu učitele a představení od pana Schmidta stále určité role očekávají? Všechno to se může vyjádřit také bez terminologie teorie rolí. Dahrendorf sám podepřel své tvrzení, že teorie rolí je užitečnou metodou, málo příklady. Uvedme si jeden z jeho příkladů: Podle pozorování tendují děti dělníků na universitě k tomu, aby se staly členy organizací. Toto pozorování se objasňuje tím, že jde o konflikt rolí mezi očekáváním ze strany rodičů dělníků a na druhé straně pozicemi získanými vzestoupením. Sankce rodičů jsou méně hrozivé ve srovnání se sankcemi nových kolegů. Prognóza by mohla znít, že dělnické dítě, které sociálně vzestoupí, v průběhu tohoto vzestoupení svůj původ mnohokrát zradí. I když odhlédneme od snad nepřilíš důležité otázky, zda a v jakém rozsahu toto rozšíření pozorování souhlasí — domníváme se, že má pravdivé jádro —, pak zůstává přesto sporným, zda objasnění tohoto fenoménu ve smyslu teorie rolí je skutečně dobré. Je dělnické dítě na universitě sociální rolí, která se může oddělit od sociální role jiných studentů? Kdo jsou jako vztahová skupina, případně jako nositelé rolí, relevantní kolegové dělnických studentů? Všichni ostatní studenti? Či jen studenti v organizaci? A jaké sankce by měl dělnický student očekávat od svých kolegů, které by byly horší než sankce rodičů? Takové otázky vyvstávají v kontextu analytické teorie rolí, která se snaží objasnit zesílený konformismus vzestoupených skupin. Pojmový aparát teorie rolí není však podle našeho názoru ještě tak dokonalý, aby se pomocí ní daly vysvětlit fenomény tohoto druhu. Dahrendorfova teze, že sociologická teorie nepotřebuje skutečnost přesně zobrazovat, aby byla heuristicky užitečná, je jistě správná. Problém není v tom, že za současného stavu teorie rolí nemůže se axiomatem konformity s rolí chování dosti objasnit. Určitě je teorie tím elegantnější, čím je jednodušší. Tento princip musí být při vytváření teorií respektován, ale nesmí to být na úkor její použitelnosti.

Sociální role se skládají z jednotlivých očekávání rolí, které mají normativní charakter. Ale co dělá tato očekávání normativními a co znamená přitom norma? Domníváme se, že zde je jeden z nejtěžších problémů teorie rolí, který zároveň poukazuje na otázku sankcí a subjektu sankcí. Mnohé role jsou akceptovány, protože hráč rolí žije ve známé obavě ze sankcí svých vztahových skupin. Jiné se zdají jako samozřejmě zahrané. Opět jiné role jsou zjevně internalizovány, subjekt sankcí, od kterého lze očekávat příjemné nebo nepříjemné následky, je sám hráč rolí. Jestliže vypadne z role, jestliže si dovolí příliš velké odchylky, stydí se, cítí se vinen. Hrozba sankcí není tedy jen kvantitativně, ale i kvalitativně různá, podle způsobů norem a vztahu k subjektu sankcí.

Naskytá se další otázka, proč a za jakých okolností řada jednotlivých, rozdílných očekávání jednání tvoří dohromady sociální roli. Jestliže sociální role není definována jako skutečné jednání, pak by mělo být u Dahrendorfa ještě přesněji popsáno samozřejmě předpokládané sociální normování.

Neméně problematická se nám zdá i sociální diferenciacie, z které teorie rolí vychází. Sotva lze pochybovat o skutečnosti diferencované struktury pozic ve společnosti. V sociologii se hovoří o sociálních třídách a vrstvách, o hierarchiích prestiže a statusových rozdílech, a míní se tím právě tato skutečnost, že se individua nacházejí uprostřed společnosti v různě privilegovaných pozicích.

Podle Dahrendorfa panství a dělba práce platí jako dva faktory, které jsou základem sociální diferenciacie. Jestliže má být správný onen postulát teorie rolí, podle kterého korelát každé role je sociální pozicí, pak se nabízí otázka, zda sociální role v plnění různých pracovních funkcí se rozvíjí spíše ve výkonu moci nebo poslušnosti. Další otázka se týká vztahu mezi hráčem rolí a

jeho rolemi. Ve skutečnosti je hra rolí stále více pouhým reagováním na očekávání rolí nebo jako důsledek předem daného vzoru chování.

Vztah sociální role a osoby, proces normování chování a vztah sociální role situace vzhledem k vázání rolí na pozice, to jsou tři problémy, které vyžadují ještě další zkoumání a zpřesnění. Zdá se také nevyhnutelné navázat na antropologické úvahy. Relativní prostota Dahrendorfova pojmu spočívá v ostrém oddělení filosofické antropologie a sociologie.

Metafora o člověku jako hráči rolí vyžaduje zdůvodnění. Její původ ve světě divadla ukazuje člověka jako herce, který ztělesňuje role, jež pro něho napsala společnost. Role, které hraje, jsou mu vnější, může se však s nimi identifikovat, aby ztělesnění bylo hodnověrným. Jsme si jen zřídka vědomi charakteru rolí v našem způsobu jednání. Jsme ponejvíce to, zač se vydáváme, aniž bychom hráli: otec nebo matka, lékař nebo učitel. A přece jsme současně víc a jiné, mnohé zároveň. Za lehkou řečí o hře rolí je vážnost antropologické konstanty. Myšlenka, že za všemi rolemi se skrývá vlastní jádro individuální identity, odpovídá jak filosofické tradici, tak společenskému vývoji.

Zdá se, že rostoucí polarizace otevřenosti a soukromé sféry jako druhé oddělené společenské oblasti potvrzuje idea odcizení. Také Dahrendorfův formalizovaný pojem rolí nabízí interpretaci, podle které nemilá skutečnost společnosti drží spoutaný vnitřní svobodný subjekt, i když se Dahrendorf ozbrojil dobrými argumenty proti takovému chápání.

Je role od hráče oddělitelná či nikoli? Domníváme se, že záleží na druhu a charakteru role, ale v mnohých případech nelze roli odložit, svléknout jako kabát, zvláště to platí o připsaných rolích. Ani hráč rolí nemůže zmizet za scénou. V tom se náš názor liší od Dahrendorfova, který hovoří o odložitelnosti rolí.

Kdo je homo sociologicus? Zdá se, že se nám tato vykonstruovaná postava rozplývá. V jeho podání nevidíme jednoznačnost. Je to člověk umělý nebo člověk skutečný? Je ještě něco mimo kalkul a kontrolu, něco víc než homo sociologicus, říká Dahrendorf na jedné straně. Na druhé straně, jako by to byl člověk živý, neboť jak jinak chápat to, co uvádí v další jeho charakteristice? „Teprve tím, že jednotlivec přijme do sebe příkazy společnosti a učiní z nich určující základ svého jednání, zrodí se podruhé jako homo sociologicus.“ Na jedné straně se staví k tomuto vykonstruovanému člověku velmi kriticky. Nazývá jej strašidlem sociologie, vzdáním se sociologickému obrazu člověka, svědectvím toho, že chceme podávat výstižné teorie sociálního jednání, a nikoli správně a realisticky popsat člověka. Zdůrazňuje, že vědomí celého člověka a jeho nároku na svobodu musí jako pozadí určovat každou větu, kterou sociolog vysloví nebo napíše. Společnost musí být stále přítomna nejen jako skutečnost, ale jako nemilá skutečnost. Na druhé straně pronáší teorie, podle kterých, i když se sociologie táže po člověku, nejde jí věcně o člověka, nýbrž o prostředky a cesty racionálního zvládnutí jeho jednání. Člověk je sociologii v základě lhostejný, protože s „homo sociologicus“ může mnohem více pořídit než s výpověďmi, které se snaží správně vystihnout podstatu člověka. A opět na jiném místě podotýká, že sociolog by měl prohlásit, že podoba člověka není pro něho v žádném případě správně popsána principem konformismu s rolí, že existuje přímo protiklad mezi konstrukcí a jeho ideou podoby člověka, neboť co se v sociologické teorii v žádném případě nedovíme o člověku, je jeho mravní kvalita, která ho činí způsobilým čelit zákonitostem sociologických teorií.

I když přiznáváme klady a přednosti Dahrendorfova ztělesnění sociologické teorie v homo sociologicus, přece pokládáme za trvalý úkol sociologie úsilí o nalezení takových hledisek pro zkoumání člověka a společnosti, která by zahrnovala celou šíři i hloubku rozmanitostí člověka jako představitele lidského rodu.

Dále řeší Dahrendorf otázku vztahu individuů a tříd. Teorii sociálních rolí aplikuje na teorii tříd. Třídy podle jeho názoru spočívají v určité formě na strukturním aranžmá sociálních rolí. Jsou však složeny z jednotlivých osob. Jak se rekrutují sociální třídy a jak se stává individuum jejich členem? Je třídní příslušnost připsaná nebo získaná? Protože každá role v každém svazu panství je v určitém smyslu relativní, a protože každý jedinec náleží ke svazu panství politické

společnosti, je díky této příslušnosti také členem nějaké třídy. Třídní příslušnost se řídí nositelstvím sociálních rolí, rekrutování k sociálním třídám vyplývá z rekrutování k těmto rolím. Tím je princip přiřazení individuí a tříd podřízen přiřazení individuí a autoritativních rolí. Otázka, jak se stává jedinec členem dělnické třídy, se redukuje na otázku, jak se stává dělníkem. Jedinec se narodí do určitého třídního postavení. Dahrendorf se zamýšlí nad tím, zda třídním individuem je fyzicky jedinec či rodina. Dochází k závěru, že tam, kde všichni členové rodiny mají stejnou sociální pozici, je individuem rodina, tam, kde členové rodiny patří k různým třídám, je individuem fyzický jedinec. Domníváme se, že tento názor je přinejmenším sporný a u Dahrendorfa překvapující. Jestliže na jiných místech uznává člověka jako jednotku společnosti, tím spíše by ho měl uznat za jednotku třídy.

Pojem třídy spojuje s pojmem třídního konfliktu. Snaží se o správné poznání sociální stratifikace německé společnosti a vyčlenění tříd jako dominujícího činitele v sociální struktuře rozlišení vrstev a tříd. Usiluje o vybudování teoretické koncepce, která by byla zobecněním empirických dat a mohla se stát základem empirického zkoumání nových jevů. Jde ovšem o to, zda je vůbec možno vytvořit takovou teorii, která by platila přes všechny odlišnosti různých společenských zřízení a pro národy různé kulturní úrovně. Vždyť právě funkcionalistickému modelu sociálního systému, který v podstatě zcela abstrahuje od odlišného společenského vývoje v socialistických a rozvojových zemích, mnozí upírají nárok na obecnou platnost.

Souhlasíme s Dahrendorfem, že může být tolik typů industriálních společností, kolik je forem industrializace. Nicméně všechny industriální společnosti by byly právě jen typy, to znamená, že všechny by bylo možno shrnout pod jeden společný pojem industriální společnost. Zbavíme-li tento pojem neodůvodněných generalizací a ideologického nánosu, jistě najdeme rysy, které jsou společné a které charakterizují proces industrializace i jeho důsledky projevující se v jejich působení na různé sféry sociálního života. Industrializace není jen jevem jednoho státu, je mezinárodním jevem, způsobeným rychlým začleňováním každé části světa do mezinárodního politického a ekonomického společenství, a znamená konec archaických civilizací. Industrializace neznamená setření všech rozdílů mezi různými typy společností. Odmítat však v moderní společnosti jakékoli společné rysy, je podle našeho názoru nesprávné. Domníváme se, že rys, který se obvykle uvádí jako charakteristický pro industriální společnost, tj. tendence k nivelizaci ve smyslu přiblížení horních a dolních vrstev podle příjmu, prestiže, vzdělání a moci, skutečně platí pro všechny moderní společnosti. Totéž lze říci i o dalších rysech, tj. silné koncentraci ke střednímu postavení i silné mobilitě, která podporuje snahu vzestoupit na žebříčku prestiže. Kromě toho jsou samozřejmě podstatné znaky, odlišující jednotlivé typy industriální společnosti: společnost kapitalistickou, či tzv. postkapitalistickou, a společnost socialistickou. Především při analýze stratifikační a třídní struktury musíme mít tento fakt na paměti. Domníváme se, že některé charakteristiky industriální společnosti, jak je uvádí Dahrendorf, jsou v rozporu. Ač pojem industriální společnost prohlašuje za mýtus, sám tohoto pojmu běžně ve svých pracích používá a industriální společnost v první řadě chápe jako masovou společnost, v níž jednotlivec ztrácí svou individualitu, stává se objektem reklamy a tzv. masových sdělovacích prostředků, jako společnost, která vede k odstranění nerovnosti mezi lidmi v společné šedivé kaši uniformity. Dahrendorf odmítá tvrzení některých sociologů o beztřídnosti industriální společnosti. Nesouhlasí však s pojetím, velmi rozšířeným v západních zemích, které společenské třídy ztotožňují se statusovými skupinami, ani s názory, že typu třídní společnosti odpovídá střední fáze industrializace a že v průmyslově výkonové společnosti ještě sice třídní rozdíly existují, ale staly se okrajovým zjevem. Vychází z marxistické teorie tříd, ale na rozdíl od Marxe, podle něhož jsou třídy založeny na rozdílnosti vlastnictví a který ztotožňuje ekonomickou a politickou moc, za rozhodující znak charakterizující jednotlivé třídy pokládá podíl na moci. Souhlasí s Marxovým třídním modelem, vytýká mu však směšování sociálního a třídního konfliktu. Polemizuje s Marxovým pojetím vlastnictví a panství, panství pokládá za vztah obecnější.

Dahrendorf správně postřehl, že Marx chápe třídy důsledně dichotomicky, že jeho model kapitalistické společnosti i předcházejících třídních formací je vyloženě dvoutřídní. Ale na rozdíl od Dahrendorfova pojetí Marxovy protikladné třídy stojí proti sobě nejen v oblasti zájmů ekonomických, ale i ve sféře politiky a ideologie. Další podnětnou myšlenkou Dahrendorfovou je spojování tříd s třídním konfliktem.

I když je celková koncepce Dahrendorfova blízká Marxovi, na mnoha místech, jak jsme již dříve ukázali, s Marxem polemizuje. Dahrendorf se ve své práci jeví jako výstižný analytik dílčích sociálních jevů, domníváme se však, že v globálním smyslu jeho analýzy nejsou tak zdařilé, zdá se, že nedovede vždy správně vystihnout podstatu problému ani jeho řešení. Je to zejména markantně vidět na rozboru Marxova pojetí komunistické společnosti jako nárysu pro princip nejbližší budoucnosti. Prvním omylem Dahrendorfovým je podle našeho názoru fixování tohoto Marxova nárysu. Marx sám jej nepojímá takto fixovaně, nýbrž chápe jej důsledně v nekonečném progresu. To potvrzují přímo explicitní výroky Marxe: Komunismus je nutná forma a energický princip nejbližší budoucnosti, ale komunismus jako takový není cílem lidského vývoje, je to forma lidské společnosti. (K. Marx, Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844, Praha 1961, str. 104.) Komunismus je pozice jakožto negace negace, proto je skutečným, pro nejbližší dějinný vývoj nutným momentem emancipace a znovunalezení člověka. Jestliže podle některých interpretů myslí Marx komunismus, který není cílem jen ve smyslu badeufovském, pak komunismus, který by tímto cílem byl, je sám progres humanizace.

Rovněž je neúnosné Dahrendorfovo ztotožňování Marxe s doktrínami utopismu, protože Marxovi se rovnost nerozplývá v jakési stejnosti, nýbrž je naopak zajištěna individuálními rozdíly. Právě tyto individuální rozdíly Marxovi dále zajišťují otevřenost sebestrukturace donekonečna. Přestože Dahrendorf v dílčích momentech analyzuje velmi precizně svobodu individua a s těmito analýzami je možno plně souhlasit, v globálním smyslu, jak se ukázalo u výkladu Marxe, je zcela bezradný, protože nedokázal pochopit, že právě humanizace světa, nebo abychom se vyjádřili přesněji — sebestrukturace — zaručuje i v tom, co je Dahrendorfovi sešněrovanou totalitou, svobodu pro individuum.

Vzhledem k tomu, že Dahrendorf pochopil Marxův nástin komunistické společnosti jako nevyvíjející se, pak je zřejmé, že by z toho plynul v takových společnostech vznik teroru pod záminkou udržování ideálního stavu. To ovšem neplyne z Marxova pojetí komunismu. Vydává Marxe a jeho teorii za antihumanistickou, ovšem díky svému přeinterpretování. V komunistickém Marxově pojetí je prostor pro svobodu; svoboda není sešněrována do pomyslných mezí.

Normy Marxovy komunistické společnosti, z nichž plyne sankcionování, posunuje Dahrendorf do norem současné společnosti. Sankcionování současné společnosti přenáší mechanicky na Marxův model komunistické společnosti, a tím ho chce vyvrátit. Pojmy konformní a nekonformní nelze přenášet do Marxova pojetí komunismu, protože v Marxově pojetí i nekonformismus by byl konformismem svého druhu. Marxovo pojetí je totiž dialektické, a tudíž nevyvíjení, které je podle Dahrendorfa v pojetí Marxově, je vlastně v jeho vlastním pojetí. Kdyby nekonformismus nebyl konformismem svého druhu, nebyl by vývoj. Dahrendorf se tedy mýlí jak v posuzování současné společnosti, tak i v posuzování Marxova modelu. Kdyby každá nekonformita, ať v současnosti nebo v Marxově modelu, měla být sankcionováním umlčena, jak to vyplývá z Dahrendorfa, nebyl by společenský vývoj, a nemůže tudíž tuto svoji kritiku na Marxův model aplikovat z toho důvodu, že Marxova nekonformita je druh konformity.

Tam, kde přechází Dahrendorf do darwinistického chápání nerovnosti, opět podle našeho názoru nesprávně posuzuje Marxe, neboť u Marxe individuální nerovnosti ve smyslu básník, vědec, sochař budou existovat i v komunistické společnosti, avšak absolutní rovnost, rovnost v nerovnosti, vyplývá právě ze společenské kooperace, a právě tímto požadavkem kooperace společnost jakožto subjekt implikuje rovnost, aniž vylučuje individuální rozdíly. Norma pro konformitu v absolutním smyslu pro komunistickou společnost Marxovu je humanizace světa, a ta nese v sobě zahrnutí

konformity i nekonformity ve smyslu Dahrendorfově, protože normy, tj. zmíněné humanizace, se dosahuje pouze negací negace, a ta zaručuje též nekonformitu ve smyslu Dahrendorfově. Jestliže ji zaručuje, pak ji nevylučuje, a Dahrendorfovo přirovnání dvou kabátů (Pfade aus Utopia, str. 332) je přinejmenším saháním do prázdna, ne-li dokonce úmyslným zkreslováním. Je zajímavé, že Dahrendorf vlastní významy nerovnosti posunuje. V předešlém smyslu mu vyplývaly z přirozenosti, to však později popírá, říká, že nerovnost vychází ze vzájemné souhry norem a sankcí za účasti mezičlenů sociálního očekávání. Toto pojetí je však vyloženo statické a neodpovídá ani analýze současné společnosti, tím méně nástinu komunistické společnosti. Proč je statistika nevyhovující, je ukázáno v nutnosti uznat nekonformitu za konformitu, případně pouze nekonformitu jistého druhu, kterou někdy dokonce i stát někdy vyžaduje, např. v nabádání k novým, lepším řešením, v pověření přestrukturování některých sociálních vztahů apod. Z toho vyplývá ne zcela důsledné lpění na normách, a ani ti, kteří by měli být jejich největšími ochránci, nemohou být v obhajobě norem zcela důslední, aniž riskují, že se jim tyto normy samy zřítí. Jako příklad bychom mohli uvést adaptaci současného monopolního kapitalismu, kde z původní normy rozhodování, znamenající, že rozhodování je pouze v rukou „balíkových“ akcionářů, musela se posunout a k rozhodování museli být přizváni manažeři. Čili každá statická norma, která nechce, aby se nakonec stala záhubou sebe samé, musí ze své statiky ustoupit, svůj význam neustále obměňovat, a tím se přizpůsobovat. Taková norma nemůže být aplikována u Marxova nástinu, protože u Marxe nejde o statickou normu, ani pragmaticky se měnící. Dahrendorfova analýza, jak se domníváme, nevyzněla správně proto, že normu chápe staticky, bez vynuceného ustavičného pragmatického posunu. Naproti tomu u Marxe jde o normu otevřenosti, ovšem přesněji řečeno otevřenost do nekonečna je normou.

U Dahrendorfa se vynořila skutečnost panství, kterou musíme připustit jako jev, ovšem neanalyzuje to, z čeho tato nerovnost vzniká, odkud bere živnou půdu k životu, a tudíž, nemá-li objasněn a uchopen zdroj nerovnosti, nemůže vydávat absolutní soud o jejím trvání nebo netrvání ad infinitum.

Domníváme se, že můžeme v dílčím smyslu souhlasit s Dahrendorfem, že absolutní rovnost vylučuje jakoukoli svobodu a že pouze nerovnost zaručuje svobodu. Ovšem nikoliv v tom smyslu, jak ji pojímá Dahrendorf, protože v tomto pojetí by se jedna individuální svoboda dostávala do rozporu s druhou a vzájemně a souhrnně by se negovaly. Zaručení svobody z nerovnosti (toto označení je v Dahrendorfově smyslu, my použijeme raději adekvátnějšího výrazu rozdílnost). Že svoboda je zaručena nerovností, nebo lépe individuální rozdílností, je nezbytné z toho důvodu, že ve stejnosti, kterou Dahrendorf mylně přisuzuje také Marxovi, není pro svobodu místa. Zde je totiž všechno v nerozlišenosti, a tudíž v nemožnosti volby. Avšak tato nerovnost, aby byla skutečně svobodou (aby jedna nerovnost nepopírala druhou, a tím se vzájemně negovaly, a tím také negovaly svobodu), musí být spojena s jinou nerovností momentem kooperace, nebo lépe toho, co bylo nazváno humanizací světa a strukturací. Toto sjednocení s obecnou humanizací dává činnosti každé rozdílnosti moment všeobecnosti, a touto všeobecností je vyloučeno popření druhé rozdílnosti. V případě, že rozdílnost je v procesu vývoje negována, zůstává jako negace negace.

Humanizace je překonání odcizení. (R. Garaudy, Karel Marx, Praha 1968.) Je to osvobozování, čili osvobozování a svoboda je vlastně normou. Překonávání odcizení se u Marxe děje skutečnou přeměnou světa, a proto např. přeměna některých rozdílností jiného individua je jeho dezalienací. (K. Marx, Německá ideologie, spisy sv. 3, str. 308.) Člověk nemůže svobody dosáhnout sám. Může jí dosáhnout jen jako subjekt (člen) společenského subjektu, jímž je. To plyne z toho, že humanizace ve složitější podobě se může uskutečňovat jen jako společenská kooperace. A společenskou kooperací, právě touto kooperací a jejím prostřednictvím dosahuje individuum svých individuálních svobod, a tyto svobody zároveň uskutečňuje jako svobodu společenského subjektu. Neuskutečňuje svobody rozporné se svobodou společenského subjektu, neboť tyto svobody by se mu ihned projevíly jako omezení jeho samého, protože on je oním subjektem, a také by jeho po-

činání bylo negováno, s tím by byl vlastně opět osvobozen od odcizení, neboť svévole je odcizením, není svobodou, a tudíž negovat svévoli, tj. odcizení, je nabývání svobody. (K. Marx, Kapitál, 1. díl, kniha I, str. 96.) Svoboda je skutečné držení vlastní osobité moci. Jestliže je svoboda chápána jako svévole, jde pak spíše o držení bezmoci a determinování se vlastními zvlémi. Domníváme se, že k takovému chápání tenduje Dahrendorf. Můžeme říci, že rovnost individuí vyplývá u Marxe z toho, že jsou nerovná, neboli rovná v nerovnosti, a tím uzavírají společenský subjekt. Podle našeho názoru je chápána rovnost Marxem přibližně v tomto smyslu.

Dahrendorfova *Pfade aus Utopia* je bezesporu dílem závažným, podnětným, v mnohých směrech originálním, přinášejícím nové pohledy na společnost i individuuum. Je však zároveň plným rozporů, nedořešených koncepcí a nedomyšlených teorií. A proto, domníváme se, je v závěru namístě otázka: Je *Pfade aus Utopia* skutečně cestou z utopie?

Milena Manová

GEORGE CASPAR HOMANS A SOUČASNÁ TENDENCE V MIKROSOCIOLOGII

V posledních letech se objevily marxistické studie, které se pokoušejí o zhodnocení dosavadních výsledků především empiricky orientované západní mikrosociologie (v sovětské literatuře Kuzmin, Andrejeva, v polské Kloskowská, v maďarské Hegedüs, v naší Slejška, Janoušek, Nakonečný aj.). Ačkoliv jejich přítomnost je nepochybná, nepostihují „závěrečnou“, tedy současnou etapu vývoje mikrosociologické problematiky, etapu, kterou lze charakterizovat jako trend ke konstituování obecné teorie individuálního chování v kontextu malých skupin. Nejvýznamnějším protagonistou této tendence a jedním z nejvýznamnějších reprezentantů (vedle známějšího Parsonse, Mertona, Smelsera aj.) snah o výstavbu obecné sociologické teorie je právě George Caspar Homans.

Předmětem našeho zájmu bude sice především poslední Homanova práce *The Nature of Social Science* (New York, 1967, 109 stran malého formátu), protože je však systematizujícím obecně teoretickým završením předchozího Homanova vědeckého úsilí, které je v naší literatuře poměrně málo známé,¹⁾ pokládáme za nutné uvést současně alespoň základní biografická a bibliografická data.

Homans se narodil v Bostonu roku 1910, absolvoval Harvardskou universitu, na níž působí, s výjimkou let 1941–1945, kdy byl důstojníkem válečného loďstva Spojených států, trvale a kde byl jmenován profesorem v roce 1953. Homansovo sociologické dílo je hned na počátku, alespoň do jisté míry, poznamenáno evropskými myšlenkovými vlivy: spolu s Charlesem P. Curtisem vydal v roce 1934 komentovaný výbor z díla Paretova,²⁾ vliv jehož systému je pozorovatelný i v Homansových pozdějších dílech, např. v původním rozlišení „vnějšího“ a „vnitřního“ systému malé skupiny, které pak jako „příliš ambiciózní“ bylo terminologicky zjemněno. (V podstatě jde o to, že to, co původně Homans označoval termínem „external system“ malé skupiny, tedy vnější prostředí a soubor jeho požadavků na skupinu jakož i reakcí skupiny na ně, nemá dostatečně „systémový charakter“: jednotlivé složky vnějšího prostředí nemusejí totiž být ve vzájemných systémových vztazích). Po historicko-sociologické studii o anglických sedlácích ve třináctém století³⁾ vydává Homans v roce 1950 dnes již téměř „klasickou“ práci *Human Group*,⁴⁾ dílo, které je pokládáno za první významnější pokus o výstavbu mikrosociologické teorie.

1) Stručné zmínky se čtou v J. Klofáč, V. Tlustý: *Soudobá sociologie*, sv. 1., Praha 1965, M. Petrussek: *Sociometrie*, Praha 1969, J. Janoušek: *Sociální komunikace*, Praha 1968 a v interně publikované studii Z. Strmisky: *Společenská skutečnost jako systém a struktura*, Praha 1967.

2) *An Introduction to Pareto*, New York 1934.

3) *English Villagers of the Thirteenth Century*, Cambridge, Mass., 1941.

4) *Human Group*, New York 1950. Práce vyšla v několika reedicích a francouzském a německém překladu.